

Keszeg Vilmos

Kolozs megyei gyermekmondóka adatbázis az 1980-as évekből

A második világháborút követő életmód- és mentalitásváltozások érzékenyen érintették a hagyományos népi kultúra státusát. Az együttléti alkalmak jellege, a kommunikáció tartalma és a kommunikációs kapcsolatok szerkezete megváltozott. Az 1960–1970-es évek kutatásai igyekeztek rögzíteni a kiszoruló, az emlékezetben élő, esetleg survival jellegű kulturális gyakorlatokat.

A szocializmus korszakában a tömegmédia olcsóvá, terjesztése operatívvá vált. Egy-egy szerkesztőség részéről többször került sor a gyermekfolklor összegyűjtésére irányuló kezdeményezésre. 1967-ben a *Napsugár* című gyermeklap szerkesztőségének nevében Faragó József kiszámolóként összegyűjtésére tett közzé felhívást. A felhívásra 93 helységről 369 pályamunka készült el, ezek 8 493 kiolvasó mondókát tartalmaztak (Faragó J. 1969). 1971-ben a *Dolgozó Nő* című folyóirat bölcsődalok összeírására és babakelengye készítésre ösztönözte az önkéntes pályázókat. A szövegfolklor- és gyermekdal-összeírást ez alkalommal is Faragó József vezette.¹ Az eredmény: 45 helységben 51 pályamunka készült, s ezek összesen 694 bölcsődalt tartalmaztak.² Mindkét pályázat anyagát az akadémiai kutatóintézet (akkori nevén A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Társadalomtudományi Központja Etnológiai és Szociológiai Osztályának Folklorarchívuma) archiválta. 1976-ban a nagyvárad *Fáklya* című lap újabb mondóka gyűjtést hirdetett és irányított, 3 fázisban. Az eredmény mintegy tízezer gyermekmondóka összeírása volt.³

¹ A kutató később a magyardécei bölcsődalokról monografikus tanulmányt készített: Faragó J. 1976.

² Az iskolás gyerekeknek meghirdetett gyűjtőpályázatok összefoglalása: Szabó Zs. 1976.

³ Kötetben: Faragó J. – Fábíán I. 1982. A kötet 5 765 típus 7 375 változatát teszi közzé. A kötet előszava a gyermekmondóka gyűjtések történetét is áttekinti.

Az említett korszakban készült és közzétett szövegfolklor gyűjtések általában tartalmazzak gyermekfolklor fejezetet: Háromszékről Konsza Samu (Konsza S. 1957; 76 szöveg), Kisiratosról (Arad megye) Kovács Ferenc (Kovács F. 1958; 9 szöveg), Magyargyerőmonostorról (Kalotaszeg) Olosz Katalin és Almási István (Olosz K. – Almási I. 1969; 24 szöveg), Magyarózdáról (Maros megye) Horváth István (Horváth I. 1975; 5 szöveg), Barcaságról Seres András (Seres A. 1984; 446 szöveg, további játékszövegek). A könyvkiadás elnehezülése miatt a rendszerváltás után jelenhetett meg Veress Péter Ilona gyermekmondóka kötete (Veress Péter I. 2009), valamint Zsigmond József és Palkó Attila gyermekmondókát is tartalmazó magyarói monográfiája (Zsigmond J. – Palkó A. 1996; 204 szöveg). A gyermekkultúra mindmáig modellértékű monografikus feldolgozását Gazda Klára végezte el (Gazda K. 1980).

1981–1990 között középiskolai tanárként dolgoztam Tordán. Minden évben gyermekmondóka ismeretük lejegyzésére ösztönöztem a középiskolába bejövő, aranyosszéki és aranyosvidéki, kilencedik osztályos diákokat, egy tájékoztató jellegű kérdőív segítségével. 1985-ben az általam kezdeményezett gyermekmondóka gyűjtést a Kolozs megyei magyar szakos szaktanfelügyelő, Csögör Enikő is lelkesen támogatta. A kérdőív gyűjtést az 1987/1988-as tanévben több Kolozs megyei iskola magyartanára végezte el gimnáziumi osztályokban (Bálint Mátyás, Várfalva, Cápálna Éva, 17-es és 22-es számú Általános Iskola, Kolozsvár, Marinca Margit, Bálványosváralja, Kalapáti Jolán, Dés, Ósz Ilona, Alsó- és Felsőszentmihály, Virág Magdolna, Visa).

Ilyenképpen Kolozsvárról, Tordáról, aranyosszéki, kalotaszegi és mezőségi településekről gyűlték adatok. A gyűjtés eredményeit a következő tanévben összegeztem, s a beszámolót a magyartanárok módszertani körén bemutattam. A kéziratos mondókaanyaggyűjtemények hozzám kerültek. A gyűjtés a következő gyűjtőpontokról tartalmaz adatokat: Aranyosegerbegy, Aranyosgerend, Aranyosgyéres, Aranyospolyán, Alsó- és Felsőszentmihály, Bágyon, Bálványosváralja, Bánffyhunad, Csegez, Felvinc, Dés, Detreheimtelep, Györgyfalva, Harasztos, Jákótelke, Kalotadámos, Kalotaszentkirály, Kercsed, Ketesd, Kolozsvár, Kövend, Magyarfenes, Magyarlóna, Magyarókereke, Méra, Mészki, Ördöngösfüzes, Sinfalva, Szamosújvár, Szék, Torda, Várfalva, Visa.

A gyermekmondókák rendszerezésében Faragó József – Fábián Imre *Bihari gyermekmondókák* c. gyűjteményének (Faragó J. – Fábián I.

1982), valamint Gazda Klára *Gyermekvilág Esztelneken* (Gazda K. 1980) kötetének tematikus szerkezetét vettem alapul. A mondókákat típusok szerint választottam külön, s a lehetőség szerint az egyes típusok alatt a variánsokat is feltüntettem. A típusok azonosításában két szempontot érvényesítettem, a mondóka mondásának célját és a szöveg tartalmát. Minden változat esetében feltüntettem a gyűjtőpontot, a mondóka lejegyzőjének (esetleg adatközlőjének) nevét, a lejegyzés évét.

A rendszerben egy mondókát egy helyre vezettem be, annak ellenére, hogy különböző helyekre is besorolható lenne. Tartalmi szempontból egyszerű ezt a helyet megtalálni. Viszont egy mondókában általában több motívum is előfordul, ami a mondóka több helyen való feltüntetését teszi szükségessé. Továbbá, a használat során a gyerekek más funkcióban, más céllal, alkalmi jelentésben is szerepeltethetik a mondókát. Például a *Mérges pulyka, dur-dur-dur...* mondóka előfordulhat az állatokat felsoroló fejezetben, a hangutánzó mondókák csoportjában, valamint a hirtelen hagrágú személyeket gúnyoló mondókák között.

A Tordán általam irányított gyűjtés, valamint az 1987/1988-as tanévben a magyartanárok által átadott szövegtörzsek összesített adatai a következők.

A kérdőívet kitöltötte 869 személy. Ebből 719 iskolás gyerek városon lakott, 150 pedig falun.

A lejegyzett mondókák száma 22 295, ebből 14 590 mondóka származott városi, 7 705 mondóka falusi környezetből. Ehhez az adatbázishoz adódott hozzá az évek során a tordai iskolákban tanuló 223 gyerek mondókatudása. Az adattárba összesen 1 092 tanuló gyűjtése került be.

A gyerekek mondóka ismerete átlagban 25,6 mondóka. A falusi környezet és életforma kedvezően befolyásolja a mondókaismeretet és -használatot. A városi környezetben élő iskolások mondókaismerete 20,2 mondóka, a falusi környezetben élők pedig 51,3 mondóka. A földműves családból származó gyermekek átlagban 36,0 mondókát jegyeztek le; az értelmiségi családból származó gyermekek átlagban 30,1 mondókát ismernek; a munkás szülők gyermekei egyenként 25,4 mondókát örökítettek meg. Működése alapján azonban a gyermekmondóka tompítja a családi háttérben megnyilvánuló szociális és kulturális különbségeket, homogénizálja a generáción belüli tudást és élményt.

A falusi gyermekek mondókatudásában gyakran felbukkannak a mágiikus funkciót elvesztett ráolvasók: *Egér, egér, adj vasfogat, / Én is adok*

csontfogat (Bálványosváralja); *Pi, pi, fecskét láttam, / Szeplőt hántam, / Selymet gombolyítottam* (Bálvásnyosváralja). Mágikus háttér húzódik meg a szeplőt, falatot, sümölcsöt, árpát leolvasó, vasfogat kérő, pénzköpő, síp-biztató, szerencsetudakaló, férjtudakoló mondókák mögött. Szintén a falusi gyerekek közöltek olyan mondókákat, mint *Menta, menta, mentácska, / Abból lesz a teácska* (Bálványosváralja); *Szita, szita, ma szítá-lunk, / Holnap sütünk, / Holnapután cipót küldünk* (Bálványosváralja). Kolozsvári gyerekek lejegyzésében fordulnak elő a következő mondókák: *Ánc, cváj, dráj, / Ené, pike, ráj, / Eni, pihe, robe, tike, / Ánc, cváj, dráj; Az ablakon nincsen rolló, / Bemászik a Marco Polo; Láttalak az olimpián, / Szaladtál a lányok után; Szándokánnak nagymamája, / Felmászott a pálmafára. / De a majmok észrevették, / És egy tökkel fejbeverték; Én és a sógorom, / Megyünk a motoron. / A motor felborult, / A sógor kigurult; Hétfőn, kedden nincsen kedvem, / Szerdán jónap, dolgozunk holnap, / Csütörtökön fizetés, / Péntek – dolgozni véték, / Szombat – szabad szombat; Egy bokor ribizli, / Gyere velem triblizni. Édesapától származó mondóka: Minden csavar, minden zár / Jobbra nyit és balra zár. (Kolozsvár), Ezermester, / Mindent restell (Szék).*

A kvantitatív elemzés azt bizonyította, hogy életkor előrehaladtával a mondókaismeret nagysága jelentősen nem változik meg. Habár a repertoár folyamatosan cserélődik, tartalmi változáson megy át, a nagysága azonos marad.

- A 10 éves gyermekek átlagtudása 31,5 mondóka,
- a 11 éves gyermekek átlagtudása 19,9 mondóka,
- a 12 éves gyermekek átlagtudása 26,2 mondóka,
- a 13 éves gyermekek átlagtudása 25,2 mondóka,
- a 14 éves gyermekek átlagtudása 36,8 mondóka,
- a 15 éves gyermekek átlagtudása 28,1 mondóka,
- a 17 éves fiatalok átlagtudása 28,8 mondóka.

A leányfolklor enyhén gazdagabb, mint a fiúké. Az alsó- és felsőszentmihályi általános iskolában a fiúk átlagtudása 30,2 mondóka, a lányoké pedig 38,1 mondóka. A kolozsvári 17-es iskola fiú tanulói átlagban 19,5, a lányok pedig 23,4 mondókát jegyeztek le.

A kérdőív arra utasította az iskolásokat, hogy tüntessék fel a mondókaismeretük eredetét. A válaszok a következő forrásokat nevezték meg: óvodában sajátították el a természetre vonatkozó mondókákat, könyvből tanultak természettel kapcsolatos mondókákat, valamint kiszámolókat;

tankönyvből származnak az évszakokra, hónapokra vonatkozó mondókák; szülőktől tanulták az altatókat, a testrészeket megtanító mondókákat; a kiszámolók és a csúfolók a barátok, a kortársak repertoárjából származnak.

Az adatbázisba került adatok mennyiségi és tartalmi megoszlása a következő:

Dajkarímek		
	Altatók	9 típus / 149 változat
	Ébresztők	19 változat
	Mosdatók, fürdetők	12 változat
	Öltöztető	1 változat
	Etetők	33 változat
	Arcsimogatók	3 változat
	Arcmutogatók	51 változat
	Csiklantók	31 változat
	Tenyeresdik	3 változat
	Ujjkiolvasók	4 típus / 125 változat
	Tapsoltatók	2 típus / 64 változat
	Pacsit adók	7 változat
	Csipi csókák	3 típus / 127 változat
	Orrfenők	4 változat
	Végtagok	8 változat
	Láblógatók	12 változat
	Álltatók	16 változat
	Jártatók, sétáltatók	3 típus / 53 változat
	Csücsültetők	2 típus / 10 változat
	Futtatók	2 típus / 16 változat
	Táncoltatók	2 típus / 77 változat
	Túróárulók	20 változat
	Höcögтетők, lovagoltatók	21 változat
	Hintáztatók	3 típus / 85 változat
	Rajzoltatók	2 típus / 79 változat
	Fegyelmezők, parancsolók	5 típus / 67 típus
	Késő bánat	7 változat
	Egyéb dajkarímek	12 változat

Időszámítás		
	Évszakok	3 típus / 59 változat
	Hónapok	31 változat
	Napok	146 változat
	Napszakok	11 változat
	Jeles napok	11 típus / 246 változat
	Jár az óra	8 változat
Időjárás		
	Naphívogatók	54 változat
	Szívárvány	2 változat
	Esőzés	150 változat
	Havazás	29 változat
	Fázás	3 típus / 36 változat
	Időjóslás	8 típus / 45 változat
Állatvilág		
	Csigahívogatók	2 típus / 64 változat
	Katicabogár-röppentők	2 típus / 35 változat
	Cserebogár röptető	2 változat
	Pulykabosszantók	2 típus / 54 változat
	Bikabosszantó	1 változat
	Háziállatok	14 típus / 126 változat
	Madarak	63 változat
	Vadállatok	38 változat
	Rovarok	1 változat
	Egyéb állatok	2 változat
Növényvilág		
	Növény-, virág- és gyümölcszedők	1 változat
	Növények	16 típus / 32 változat
Hangutánzók		
	Harangok	16 változat
	Békák	25 változat
	Háziállatok	10 típus / 94 változat
	Madarak	2 típus / 6 változat
Gyermekkonyha		
	Főzieskélők	12 típus / 132 változat
	Ételkínálók és -dicsérők	13 változat

	Kenyérsütők	5 változat
	Egyéb étkes mondókák	30 változat
Számolósdik		
	Egytől tízig	7 típus / 168 változat
	Tízről százig	5 típus / 68 változat
Nyelvgyakorlók, nyelvtörők		
	Előírímések (alliterálók)	6 típus / 135 változat
	Magánhangzó-ismétlők	12 változat
	Mássalhangzó-ismétlők	7 változat
	Magánhangzó- és mássalhangzó-ismétlők	7 típus / 70 változat
	Szóismétlők	3 változat
	Agyonképzett szavak	4 változat
	Visszafelé is olvashatók	8 változat
	Idegen nyelv utánzók	5 típus / 69 változat
Varázsmondókák		
	Szeplő ellen	14 változat
	Betegség ellen	7 változat
	Vasfogért	34 változat
	Szerencséért	6 változat
	Árpaleolvasó	15 változat
	Sípbiztató	1 változat
	Szerelemtudakoló	12 változat
	Férjtudakoló	3 változat
	Egyéb varázsmondóka	1 változat
Mesemondókák		9 típus / 59 változat
Csúfolók		
	Utónevek (keresztnevek)	109 típus / 429 változat
	Családnevek	24 változat
	Falucsúfolók	160 változat
	Mesterségcsúfolók	12 típus / 85 változat
	Fiú- és leánycsúfolók	35 változat
	„Szerető”-csúfolók	9 változat
	Elsők, középsők, hátulsók	1 változat
	Áprilisnak bolondja	40 változat
	Osztálycsúfolók	35 változat
	Későkásák, lusták	36 változat

	Rossz iskolások	8 változat
	Hibáról hibára	12 típus / 251 változat
	Egyéb csúfolók	49 típus / 109 változat
Beugratók		3 típus / 58 változat
Civódók		34 változat
Játékmondókák	Játékindítók	52 változat
	Párválasztók	5 változat
	Cicabosszantók	4 változat
	Hunyócskázók	83 változat
	Szembekötősdik	16 változat
	Diótörő	9 változat
	Lánc, lánc, eszterlánc	5 változat
	Guggolók	10 változat
	Labdadobók	15 változat
	Kötélugrók	1 változat
	Csereberélők	20 változat
	Egyéb játékmondókák	6 típus / 38 változat
Kiolvasók és/vagy kiszámolók		14 típus / 282 változat
Egyéb mondókák		74 változat
Mondókaként használt átvételek		
	Népdalrészlet	9 változat
	Diákdal	1 változat
	Táncszók	146 változat
	Emlékvers	23 változat
	Szövegparódia	3 változat
	Proverbium	28 változat
	Életvezetési elv	2 változat
	Irodalmi szövegből származó töredék	3 változat
	Szüreti bál köszöntő	2 változat
	Találósok	2 változat
	Falvédőfelirat	1 változat
	Hiedelem	1 változat
	Kevert szövegek	16 változat
	Töredékes szövegek	3 változat
	Román nyelvű mondókák	52 változat

A szövegtörzs minden szegmense nagy mennyiségű adatot tartalmaz. A kutatás idején az iskoláskorú fiatalok nagy mennyiségben ismertek dajkarimmet, időszámítással, időjárással, a környező természettel kapcsolatos, különböző játékok során használt, nyelgyakorló és csúfoló mondókat. A mondókahasználatnak egyaránt szerepe volt a tanulásban, a készségek kialakításában, a szocializációban, az anyanyelv elsajátításában. Kiemelkedően nagy számban ismétlődik a *Tente baba, tente, / Itt van már az este* altató, az *Ez elment vadászni* újjkiolvasó, a *Tapsi, tapsi mámának* tapsoltató, a *Sándor, József, Benedek* időjárásjóslás, a *Török basa* rajzoltató, a *Süss fel nap* naphívogató, az *Ég* a házad ideki csigahívogató, a *Szebb a páva* pulykabosszantó, a *Süssünk, süssünk valamit főzieskélő*, a *Kicsi kutya, hová mész* és a *Megérett a meggy*, a *Szervusz, tíz számoltató*, a *Répa, retek, mogyoró*, a *Kocsikázás közben*, a *Tarka szarka* nyelgyakorló, az *Am deschis* nyelvtutánzó, a *Halász, vadász, madarász* és az *Áprilisnak bolondja* csúfoló.

A gyűjteményben sok makaróni-szöveg található: *Elmentem a grădina kertbe, / Megláttam a capra kecskét, / Elővettem a secură fejszét, / Levágtam a lába piciorját; Foaie verde, zöld levél, / Bate vîntul, fúj a szél; Április, bolond is, / Mámáligă cu macriș; Hallgass, / Că te mănăncă farkas; Zsö álé a la pădure, / Pur manzsé căteva mure. / Kand zsö mö retur acas, / Zsö truvé nevasta-n pat. / Akoté cu-n alt bărbat. / Până când truvé csomágu, / Mon ami sârise gardu.*

A szövegtörzsben a névcsúfolók gazdag alcsoportot képeznek. Az alcsoportba 109 névvel kapcsolatos csúfolóversek kerültek bele, a legtöbb típus gazdag szövegváltozattal. Mondhatni valamennyi, a korban használatban lévő személynévhez kötődött névcsúfoló mondóka. A *Sanyi, Sanyi sapka* szövegtípus 78 változattal rendelkezik, a *Jóska, felmászott a toronyba* szövegtípus pedig 31 változattal.

Olykor a változatképződés változatos esetei fordulnak el: *Répa, retek, mogyoró, / Ez a legény fataró.* (Bálványosvára), *Halász, madarász, / Harisnyába kotorász.* (Szamosújvár), *Kecskét látok, / Szeplőt hanyok.* (Szék), *Szarvasbogár, mikor lesz nyár?* (Szék).

A gyermekmondóka gyűjtőmedencéjébe számtalan forrásból kerülnek át szövegek. A megkérdezett iskolások ritmus alapján egyéb szövegeket is mondókanak minősítettek. Leggyakrabban az ünnepköszöntés verses szövegei (locsólóvers, karácsony-, újesztendő köszöntő rigmus), valamint népdalok, versek, slágerszövegek kerültek be a gyűjteménybe. Van közöt-

tük proverbium (*Okos enged, számár szenved*), találós (*Piros, de nem alma, / Kerek, de nem béles, / Kóstoltam, nem édes*), emlékvers (*Piros rózsza, kék nefelejcs, / Engem soha el ne felejts*), falvédőfelirat (*Piros rózsza, fehér szekfű, tulipánt, / Ti tudjátok, kit szerettek igazán*), életvezetési elv (*Mindent a szemnek, / Semmit a kéznek*), táncszó (*Járd ki lábam, járd ki most, / Nem parancsol senki most. / Az én lábam úgy járja, / Bellefárad a táncba*), közhely (*Aki kíváncsi, hamar megöregszik*), sláger-részlet (*Hull a hó és hózik, / Mici mackó fázik*), népdal (*Esik eső, csepe-reg, / Rózsa Sándor a kocsmában kesereg*), mesebetét (*Kukuriku, nagybojár, / A két krajcár nekem jár*), irodalmi idézet (*Akinek a szeme kék...; Sándor napján megszakad a tél...*)

A mondókahasználatban érvényesülő nyelvi kreativitást az Én elmentem az erdőre fát szedegetni szövegváltozatai szemléltetik:

Én elmentem/elindultam az erdőbe fát szedegetni/vágni/hasogatni/
Utánam jött édesapám/édesanyám/öreganyám/nagyanyám, bottal
veregetni/verekedni.

Nád közé ugrottam, nádsípot/ficfasípot csináltam/faragtam.

Az én sípom mind azt fújta/fújja/mondja/így szólott: di-dá-dú/di-
dá-dúrr/dír-dár-dúr/gi-gá-gú/hiss-hess-huss/i-á-ú,
Te vagy az a nagy-szá-jú/nagyorrú/nagyhasú,
Amerre látsz, arra fuss.

A gyermekmondóka gyűjtemény az 1980-as években a jelzett régióban készült reprezentatív szövegtár. Ez annak az utolsó generációnak a mondóka tudása, amely iskolai tanulmányai alatt számítógépet még nem használt, magyar adásnyelvű televíziót ritkán nézhetett, azaz szabadidejét többnyire hagyományos módon (csoportos játékokkal, olvasással, szülőkkel és barátokkal beszélgetve) töltötte.

Szakirodalom

FARAGÓ József

1969 A Napsugár Egyedem-begyedem pályázata. *Utunk* XXIV. (1) 8.

1976 Magyardecsei bölcsődalok. In: Kós Károly, dr. (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1976*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 133–141.

FARAGÓ József – FÁBIÁN Imre (közéletesi)

1982 *Bihari gyermekmondókák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

GAZDA Klára

1980 *Gyermekvilág Esztelneken. Néprajzi monográfia*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

HORVÁTH István

1971 *Magyarózdí toronyalja*. Írói falurajz. Dacia Kiadó, Kolozsvár

KONSZA Samu

1957 *Háromszéki magyar népköltészet*. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely

KOVÁCS Ferenc

1958 *Iratosi kertek alatt. Kisiratosi népköltészet*. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest

OLOSZ Katalin – ALMÁSI István

1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest

SERES András

1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. Sajtó alá rendezte Keszeg Vilmos. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

SZABÓ Zsolt

1976 Irányított néprajzi gyűjtő-versenyek általános iskolás tanulókkal. In: Kós Károly, dr. (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1976*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 73–84.

VERESS PÉTER Ilona

2009 *Mezőcsávási gyermekfolklor*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár

ZSIGMOND József – PALKÓ Attila

1996 *Magyaró néphagyományyaiból. Szemelvények*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

Folclorul copiilor din anii 1980 din județul Cluj

În anii 1980 autorul a lansat o culegere a folclorului copiilor printre elevii școlilor din județul Cluj. Acest corpus de date conține 22 295 texte, culese de 1 092 elevi. Articolul prezintă structura și particularitățile acestei baze de date.

Children's Folklore in Cluj County in the 1980s

In the 1980s the author launched the collecting of children's folklore within the pupils of the schools from Cluj County. The resulting data base includes 22 295 texts, collected by 1 092 pupils. This paper presents the structure and particularities of this data base.

